

ЛЕКСИЧНІ ДОМІНАНТИ В ПОВІСТІ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО «САНАТОРІЙНА ЗОНА»

Цюп'як І. К. Лексичні домінанти в повісті Миколи Хвильового «Санаторійна зона».

У статті проаналізовано лексику Миколи Хвильового з огляду на її постійне домінування та повторення окремих лексем в тканині художнього тексту. З'ясовано семантичну специфіку й функціональну роль лексичних домінант у повісті «Санаторійна зона»; досліджено їх структурні та стилістичні особливості, зокрема й стосовно передачі авторської концепції дійсності; простежено їх мовознавчий аспект як вербалізаторів стилістичних фігур «мовчання» та «крику».

Ключові слова: лексична домінанта, лексема, мікродомінанта, стилістична особливість, вербалізатор.

Цюпьяк И. К. Лексические доминанты в повести Николая Хвильового «Санаторийная зона».

В статье анализируется лексика Николая Хвильового с учётом ее постоянного доминирования и повторения отдельных лексем в ткани художественного текста. Акцентируется внимание на семантической специфике и функциональной роли лексических доминант в повести «Санаторийная зона»; исследуются их структурные и стилистические особенности, в частности и относительно передачи авторской концепции действительности; рассматривается их языковедческий аспект как вербализаторов стилистических фигур «молчание» и «крика».

Ключевые слова: лексическая доминанта, лексема, микродоминанта, стилистическая особенность, вербализатор

Tsyupiak I. K. Lexical dominant in the story of Mykola Khvyliovyi "Sanatorium zone".

The article analyzes the vocabulary of Mykola Khvyliovyi, in view of its constant domination and repetition of separate lexemes in the text. The semantic features and functional role of lexical dominant in the story "Sanatorium zone" are revealed; their structural and stylistic peculiarities of author's conception of reality transmission are investigated: their linguistic aspect is traced as verbalizers of stylistic figures of "silence" and "scream".

The author uses lexemes that characterize the figure of silence "Anarch of Stupid", "Maya nervously shrugged his head and silently rushed forward", "River was silent. But even in the silence of the river was the same indescribable loneliness". Mykola Khvylov uses tokens on the sign of silence to relate the silence of Man and Nature. The words of silence are used by them in the works "Mother", "Silhouettes" and others. In the final story, the scream turns into mute pain. It goes down inside the heroes. Consequently, the lexical dominant is a phenomenon, which in the text of the story acquires poly-dimensional significance, forms the concept sphere and expresses the attitude of the author. M. Khvylov's statement of his position is achieved precisely because of the saturation of the text of the story with dominant lexemes, which give the author's style polysemic, expressiveness and individuality. The Ukrainian prose of the 20-30's of the

twentieth century represented the peculiarity of the image of mental processes determined by social circumstances on the basis of post-revolutionary activity. Logically, in this typological context, the stories of Mykola Khvylovyi with their lexical dominantes, which determine the originality of his style and the poetics of the work of art, fit into it. The term “dominant” is used in the theoretical interpretation of the prominent neurophysiologist, psychologist and neurologist O. Ukhomsky.

Key words: lexical dominant, lexeme, microdeterminant, stylistic peculiarity, verbalizer.

Українська проза 20-30-х рр. ХХ століття репрезентувала своєрідність зображення психічних процесів, детермінованих соціальними обставинами на ґрунті пореволюційної діяльності. Логічно в цей типологічний контекст вписуються повісті Миколи Хвильового з їх лексичними домінантами, які і визначають самотність його стилю та поетику художнього твору. Термін «домінанта» ми використовуємо в теоретичній інтерпретації видатного нейрофізіолога, психолога і невролога О. Ухтомського, введений і обґрунтований академіком у серії статей «Домінанта як робочий принцип нервових центрів», «Інстинкт і домінанта», «Домінанта й інтегральний образ», «Про інерцію домінанти», «Принцип домінанти», «Про домінанту», «Домінанта». Своєрідну класифікацію домінант О. Ухтомський розробив у книзі «Учення про домінанту» [1]. Синтезуючи думки вченого, викладені в цих статтях, застосовуємо їх для аналізу лексичних домінант, які служать засобом проникнення в художній світ образності Миколи Хвильового.

Учені виділяють такі класифікаційні риси домінанти: 1) підвищена збудливість; 2) стійкість збудження; 3) здатність до об'єднання збуджень. Послуговуючись терміном видатного дослідника, використовуємо його для означення в художніх текстах Миколи Хвильового стійких лексичних утворень, які постійно функціонують у художньому просторі твору, увесь час «збуджують» увагу й акумулюють навколо себе інші образи. Визначаємо специфіку лексичних домінант поетики повісті «Санаторійна зона» як соціопсихологічну. М. Хвильовий, як і чимало його сучасників, убачав у комуністичних ідеях світле

майбутнє своєї нації, свято вірив у них і зрештою, зрозумівши, що ідеї розійшлися з практикою, розчарувався.

Лексична домінанта, яка реалізується в художньому творі у двох площинах – соціальній та психологічній – стає визначальним критерієм, завдяки якому можна осмислити і дешифрувати тексти й підтексти повісті.

Лексична домінанта виокремлюється з інтегративно-узагальненого рівня психологічного детермінізму. О. Ухтомський розглядає домінанту як результат інтегральної діяльності мозку і як спосіб системного реагування психіки людини на вплив зовнішнього середовища [1, с. 284]. Він підкреслює, що індивідуальне ставлення людини залежить від характеру її домінант: «Зміст і конкретні умови виникнення домінантних почуттів та оцінок детерміновані соціальними факторами» [2, с. 56]. Психічні процеси залежать від домінант, які виходять за межі іманентних властивостей психіки, укорінені в соціальній дійсності і, впливаючи на світогляд автора, знаходять естетичне відображення у вигляді лексем у художньому творі.

У повісті «Санаторійна зона» М. Хвильовий зображує причинно-наслідкову залежність психічних станів героїв від зовнішніх факторів (руйнування революційних ідеалів, розшарування суспільства, антигуманна політика держави тощо), їх рух до домінантного стану (коли відбувається зрощення, стійке сполучення зовнішнього фактора з внутрішніми психічними процесами). Лексична соціопсихологічна домінанта, що виникла у процесі такого синтезу естетично втілюється в художньому тексті. Вона створює асоціативне поле, яке насичує текст повісті розмаїттям ідейно-емоційних відтінків. Водночас виявляє тип художнього мислення автора й визначає форми вираження його світовідчуття. Лексична домінанта таким чином модифікує естетичні вимоги до тексту. На перше місце виводиться психологізм, у якому психосоціальне є продуктом соціальних відносин, що є постійним «збудником» для психічних процесів.

Реагування психіки персонажів може бути різним: від убивства – до самогубства. Але домінантний стан героїв постійно зосереджено на соціальних ситуаціях. Заглибленість у проблеми суспільного буття, злитість із ним психіки характерна риса героїв М. Хвильового.

Важливу функцію в контексті лексичних домінант повісті письменника виконують мікродомінанти, які продукуються лексичними домінантами і мають такі різновиди: ідеологічна, соціальна, побутова, психологічна, фонетична, номінативна, кольорова. Найяскравіше їх поліфункціональність простежується на лексичному мікрорівні, виявляється в семантичних нашаруваннях та асоціативних полях, антонімічних і синонімічних рядах.

У листі до М. Чернявського від 18.03.1924 року М. Хвильовий, аналізуючи його оповідання «На березі морському» (1919 р.), писав: «Такі випадки, який Ви дали у своєму оповіданні, є характерним явищем для того часу. Але ж Ви прекрасно знаєте, що так лютували не тільки червоні, себто ми, але й білі. І от уявіть: ми, червоні, розказуємо через свою пресу про свої «зверства», забуваючи про такі ж «зверства» наших ворогів. Проте це зовсім не значить, що ми свої «зверства» хочемо замовчувати, ми хочемо тільки об'єктивності [3, с. 82]. Лексеми на позначення кольору *червоні* / *білі* мають виразне означення політичного режиму, а лексема *зверства* повторена в невеличкому уривку тричі і двічі стосовно лексеми *червоні* утворює виразне відображення справжніх уявлень про злочинні дії червоноармійців щодо мирного населення. Наприклад, у повісті «Санаторійна зона» фонетична мікродомінанта виявляється алітераціями *з / с*: *золотий сум – санаторійна зона*, що постійно рефренуються за принципом тематичної градації.

Початок ХХ століття відзначається бурхливим соціально-свідомісним рівнем, зверненням погляду людини на себе як суспільну одиницю і виявленням власної значущості. Лексичні домінанти виконують інформаційно-семантичну роль у прозі Миколи Хвильового, тобто перебирають на себе соціальний

інформатизм часу, виявляють гострі соціальні суперечності. При цьому, об'єднуючись, лексичні домінанти створюють соціальні образи-символи. Наприклад, *бюст чорного папи комуни, великий вчитель, світова сволоч*, уведення ідейних гасел, мовних кліше модулюють соціально-ідеологічний вплив і забарвлюють лексичну домінанту в соціальний підтекст. Психологічні домінанти (лексеми на позначення психостану, міміки, портрету, пейзажу, психологічної деталі) також забарвлюються соціальним підтекстом. Микола Хвильовий використовує пейзажну лексему *гора*, яка у повісті «Санаторійна зона» називається «командною висотою». Пейзажна лексема на позначення гори як висоти людського духу використана як полісемантична. Одне з потрактувань має значення вершини як очищення, звільнення від земного, можливість стати вільним, що простежується в такому напрямі, як романтизм (Гете, Гейне). Фрідріх Ніцше в «Ессе homo» вважає географічно-просторове явище висоти еквівалентом суб'єктивного мислення [5, с. 78]. Німецькі філософи ХІХ століття прагнули всебічно осмислити явище висоти. Вона притягувала до себе можливістю оволодіння простором для вивільнення духу з-під влади тіла, яке нібито залишається внизу, тоді як дух лине в небесну височінь. Інтерпретація Хвильового збігається з концепцією німецьких філософів щодо розуміння вершини, висоти: *А як ходив на командну висоту, – одразу почав патетично Хлоня, – знаєте, товаришу, відтіля маячать воістину прекрасні далі* [4, с. 410]. Роздивитися прекрасні далі (тобто утопічне майбутнє) заважає Майя.

До домінантних лексем Миколи Хвильового слід зараховувати й антропологічні номінації – імена з прихованою семантикою. Семантика імені Майя має значення омани, ілюзії. Дешифрування цієї лексеми вкладено в уста іншого персонажа – Карно: *Майя, це здається, з індійських поем «Рамайяна» – богиня ілюзії* [4, с. 459].

Німецький філософ А. Шопенгауер наголошував, що

філософська істина була пізнана мудрецьми Індії у філософії Веданти, одним з пунктів якої є поняття про те, що весь навколишній світ лише тканина майї, яка, як покривало, накинута на очі смертних і не дає змоги їм визначити який це світ: «це остання пастка Майї, ілюзії» [6, с. 130].

Філософське значення лексеми *Майя* в повісті «Санаторійна зона» переросло зі свого внутрішнього ейдосу в зовнішній. Це вже не ім'я Майя, тобто ім'я жінки, яка спокушає Анарха, це одна зі складових зони – світу абсурду. У повісті лексема *Майя* є прямим відповідником омани, ілюзії, що унеможлиблює бачення справжньої суті речей. Творці Упанішат індійського філософського вчення твердили: той, хто зазирає за покривало майї, не зможе жити, як раніше, бо розчарування буде занадто велике. Майя скидає покривало, вона розвінчує себе як тасмний агент. Зазирнувши за покривало ілюзії, пізнавши дійсність, а отже, розчарувавшись в ідеалах, про які мріялося на командній висоті, Анарх і Хлоня гинуть. Хвильовий співвідносить з номінативною лексемою «Майя – ілюзія» пейзажно-психологічні мікродомінанти туман, примари, фантоми: *І сьогодні стоїть туман, і завтра буде туман. І в цих туманах я нічого не бачу. Де ж моя епоха?* [4, с. 476]. Промовиста лексема *туман* позначає не природне фізичне явище, а психологічну властивість соціального змісту: сірість – туман заповнює все навкруги, туман – нерозуміння ситуації у країні, яка склалася після революції, а революція для Хлоні і самого М. Хвильового – надзвичайно прекрасна епоха. Семантичне значення психологічного пейзажу розкриває лексему *туман* як облуду, оману, неможливість знайти вихід і перетворюють пейзаж на метафору соціального передбачення.

Власне, для повісті «Санаторійна зона» характерне метафоризоване зображення феномена природи, яка від філософської умоглядності прямує до психологічного відображення світосприйняття автора. М. Хвильовий репрезентує «я» героя через зображення топусу та локусу природи. Проблему

втрати ідеалів як суспільної хвороби розгорнуто в образі безкінечної сірості. Автор використовує лексеми *маячня, туман, хворий світанок, сірий осінній ранок, сірі дні, печальні мотиви ринв*, як-от: *Хлоня дивився у сіре вікно, за вікном стояв туман* [4, с. 469]. Домінантна лексема на позначення кольору постійно варіює кілька кольорів *сірий* або *жовтий, золотий*, що пов'язано з сумом людини і природи, передчуттям смерті, несумісністю проживання на зоні.

М. Хвильовий досягає особливої концентрації асоціативних полів, нагромаджуючи домінантні лексеми, синтезуючи несумісні поняття в синкретичну цілісність: *Виття було темне і незрозуміле, і здавалося Анархові, що це не виття, а мла вогкої чвири, і по ній простяглись сірі осінні дороги* [4, с. 479].

Пейзажна лексема *вогка чвир*, убудовуючись у сюжет санаторійної зони, сприяє його розв'язці. Пор.: *І печальну елегію осінньої чвири замкнула похоронна процесія* [4, с. 485]. Своєрідністю поезики повісті є її насиченість такими повторами – домінантними лексемами, знаками, які створюють психосоціальну напругу і самі по собі є атомарними мікротекстами, самостійним семіологічним значенням.

Зв'язок з Майсю-чекісткою обертається для Анарха повною втратою реальності світу: «ця дійсність є лише натовп примар». Можливість позбутися примар пов'язана з підняттям на гору. Локус висоти, зовнішньо залишаючись пейзажним детермінантом, внутрішньо концептуалізується в центр самоусвідомлення героя як сутнісна його домінанта.

Підтекстове наповнення локусу висоти реалізує соціальний трагічний зміст повісті М. Хвильового, для якого світовідчуття є соціальним із трагічним забарвленням. Саме на командній висоті Майя зізнається, що вона тасмна чекістка, саме на висоті приходить усвідомлення героями фатальної приреченості і трагічного кінця. Злам у психіці романтичного героя Хлоні відбувається після того, як він побував на командній висоті:

Знаєте, – сказав він, – я тільки-но знову був на командній висоті. Я дивився навкруги себе... Скучно! [4, с. 468].

Дизгармонійність, трагізм світовідчуття автора та його героїв виражено і через інші пейзажні просторові лексеми, які постійно повторюючись створюють узагальнені символічні картини, набуваючи рис персоніфікованих істот. Найяскравіше такою лексичною домінантою постає лексема *ріка*. Лексема *ріка* творить узагальнений образ життя, що в повісті набуває образу ріки-смерті. Ріка – останній притулок Хлоні й Анарха.

Наскрізне переплетіння антитетичних конфігурацій домінантних лексем висота-Майя (ілюзія), ріка-життя-смерть, крик-мовчання, переборює їхню об'єктивовану буттєвість у тексті. Тому й лексема *зона* сприймається не лише як просторова, яка позначає ізольоване місце проживання хворих. За допомогою домінантних лексем вона наповнюється психологічним відчуттям трагічності й абсурдності світу. Навколо зони – сум, жура, у самій зоні – то мертвий спокій («мертві лежанки»), то напруга і роздратування: *і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку* [4, с. 379].

Повість М. Хвильового «Санаторійна зона» вимагає дешифрування, бо містить приховані натяки, алегорії, символи, маски, які відображають суперечності буття й прочитуються тільки в контекстуальній єдності. Психологічна лексична домінанта *осінній сум* поєднується з лексемою *зона*, яка позначає обмежену територію. Вона, своєю чергою, поєднуючись із лексемою *санаторійна*, створює глибинний іронічний підтекст. Насправді це не місце відпочинку, а закрита територія, з якої ніхто не зможе вийти. Соціопсихологічна домінанта складає основу естетичних засад М. Хвильового, вона є незатухаючим збудником у тканині художнього тексту нерозривній єдності двох частин: соціального і психологічного. Звісно, що лексичні соціопсихологічні домінанти у структурі поезики тексту більшою чи меншою мірою властиві всім письменникам 20-30-х рр.

XX століття, але лише в М. Хвильового вони вирізняються так самотньо, аналітично загострено, так проникливо.

Прикметно, що трагічну тональність повіствування створюють стилістичні фігури крику і мовчання, які стають доміантними фонетичними лексемами. Крик в інфраструктурі повісті – знак страху, болю, безвиході, смерті. Він деформує відносну гармонію екзистенційного буття в санаторійній зоні, а відтак руйнує сталість текстової організації. Якщо в живописі, скульптурі митці рідко вдаються до використання фігури крику, оформлення його у візуальні засоби естетичного, на чому наголошував ще Лессінг («Лаокон або Трактат про мистецтво»), то література незмінно послуговується криком як аудіовізуальним, слуховим засобом для виразу крайніх форм етичного зображення дійсності. У повісті крик відсторонюється від об'єкта-носія й існує як окрема субстанція. Тканину тексту пронизує доміантна фонетична лексема – рев вола на бойнях: *На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і протяжний* [4, с. 479].

У повістеву тканину органічно вплітається доміантна фонетична лексема на позначення виття здихаючого сеттера-пса, що вказує на незмінну присутність трагічної тональності. Важливим доповненням і своєрідною пролонгацією фонетичної лексеми крику є лексема на позначення крику санаторійного дурня, що виступає символом безглуздя існування і ще однією гранню трагічного світовідчуття. Антитезою до лексеми на позначення крику, що проходить різні рівні градації від безглузлого «о-о-о» до крику жаху – повідомлення «Хлоня утопився!» [4, с. 479], є лексема на позначення антикрику. Лексема-антикрик – своєрідне мовчання, виявлення внутрішнього крику. Автор використовує лексеми, які характеризують фігуру мовчання: *Анарх остовпів; Майя нервово відкинула голову і мовчки рвонулась уперед* [4, с. 479]; *Ріка мовчала. Але й в мовчазності ріки була та ж сама невимовна самотність* [4, с. 454]. Микола Хвильовий, використовуючи лексеми на позначення мовчання, співвідносить

мовчання Людини і Природи. Лексеми мовчання використано й у творах «Мати», «Силуети». У фіналі повісті крик перетворюється в німий біль. Він затихає всередині героїв.

Отже, лексична домінанта є феноменом, який у тексті повісті набуває поліаспектного значення, формує концептосферу й виражає світовідчуття автора. Висловлення відповідної позиції досягається через насичення тексту повісті домінантними лексемами, що надають авторському стилю полісемічності, експресивності й індивідуальності.

Література

1. Ухтомский А. Учение о доминанте / А. А. Ухтомский // Собрание сочинений. – Т. 1. – Л., 1950. – 328 с.
2. Нигматуллина Ю. Г. Методология комплексного изучения художественного произведения / Ю. Г. Нигматуллина. – Казань, Изд-во КГУ, 1976. – 108 с.
3. Лист Хвильового М. Г. до Чернявського М. Ф. від 18.ІІІ.1924. // Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 134. – № 57.
4. Хвильовий М. Санаторійна зона / М. Хвильовий // Твори : у 2-х т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1.
5. Ницше Ф. Ессе homo / Ф. Ницше // По ту сторону добра и зла. – Италия – СССР, 1990. – Т. 2. – С. 86–105.
6. Быховский Б. Шопенгауер / Б. Быховский. – М. : Мысль, 1975. – 206 с.

Стаття надійшла до редакції 10.11.2017 р.